

KUR'ÂN'DA ŞEHİR TASARIMININ NİTELİKLERİ (Mekke Örneği)

Dr. Hasan ELİK

GİRİŞ

Şehir ve medeniyet, insan ve şehir kavramları, biri diğerini üreten ve etkileyen özellikleri itibâriyle birlikte ele alınan değerlerdir. Çünkü şehir en geniş anlamıyla insanın bir arada yaşama ihtiyaç ve isteğinden dolayı, büyük dünyâ içinde kendi dünyâsını kurmasının bir ifâdesidir. Bir başka deyişle, dünyânın yaratılış modeline uyarak insanın ürettiği bir mikrokosmoz(küçük evren)dur. Bu yönüyle şehir, bir medeniyet ve kültürün tezahürüdür; örneğin Kudüs, Mekke, Roma denildiği zaman akla hemen oralardaki medeniyetler gelmektedir. Bütün toplumlar şehirlerine bakılarak değerlendirilmeye tâbi tutulurlar. Çünkü şehirler, toplumlarının yüzüne vurulmuş bir mühürdür. Ancak bu etkileşim karşılıklıdır, bir yandan şehri insanlar inşa ederken, diğer yandan da şehir insana yön verir. Bu öneminden dolayı şehir, insan ve medeniyet eksenini üzerinde çok durulmuştur. Zîrâ insanın yetenek ve üretkenliğini somut olarak ortaya koyabilmesi, kolektif bir desteğe ihtiyaç göstermektedir. Bu imkânı sağlayacak olan da şehirdir. Çünkü şehir bir kurumlar mekânıdır. Kurumlar insanın işbölümünü, yardımlaşmasını ve hayatı kolaylaştırmayı sağlar. Bu açıdan bakıldığında şehrin eğitici ve öğretici bir potansiyele sahip olduğu açıkça görülür. Bundan dolayı Eflâtun (M. Ö. 427-347): "Tarlalar, ağaçlar hiçbir zaman bana şehir yaşantısının öğrettiği kadar çok şey öğretmedi" demektedir⁴. Andre Maul-

roux'un şehir için "Duvarsız Müze" demesi de⁵ bu anlamındadır.

Şehrin bir başka özelliği de çeşitlilik içinde bir standartlar düzenine sahip olmasıdır. Bu da bir yandan bireysel tercihler ve özgürlüklere imkân hazırlarken, diğer yandan ortak standartlara karşı toplumsal sorumluluğu gerekli kılmaktadır. İnsan, şehir ve medeniyet ilişkisi üzerinde duran bilginler, medeniyetin ve insanlığa yararlı hizmetlerin ancak büyük şehirlerde tam ma'nâsıyla mümkün olabileceğini söylemişlerdir; örneğin büyük İslâm filozofu Fârâbî (339/950), "el-Medînetü'l-Fâzıla = Üstün Şehir" adını verdiği kitabında: "Hayrın efdali ve kemâlin âlâsı, şehirden ufak topluluk merkezlerinde değil, şehirlerin sınırları içinde elde edilir" dedikten sonra: "Sâkinlerinin birbiriyle yardımlaşmaları şehir, fâzıl bir şehir olur... Onun içindir ki bütün şehirleri, saâdete erişmek maksadıyla elele vererek çalışan millet de fâzıl bir millettir. Bütün milletleri, saâdete ulaşmak maksadıyla çalışan bir dünyâ da fâzıl dünyâ olur"⁶ ifâdeleriyle, mutluluğun sağlıklı bir şehirleşmeyle elde edilebileceğini, bunun da ancak karşılıklı yardımlaşmayla mümkün olabileceğini ifâde etmektedir. İslâm kaynaklarında şehir hayatını tavsiye eden ve halka; güçlü yönetimi, yetenekli doktorları, kurulu pazarları, tabii güzellik ve imkânları olmayan şehirlere gitmemelerini, oralarda yerleşmemelerini öneren bilginlere rastlanmaktadır⁷. Ancak görüldüğü

5.Gülzar Haydar, a.g.e., s. 60.

6.Fârâbî, el-Medînetü'l-Fâzıla, çev. Nafiz Danışman, İstanbul 1990, s. 80.

7.Ali Şafak, "İslâm Hukuku Açısından

4.Gülzar Haydar, Şehirlerin Ruhu, çev. Gürkan Sekman, İstanbul 1991, s. 60.

gibi konunun uzmanları, şehir deyince kalabalıkları değil, tüm üniteleri, insan vücudunun organları gibi organize olmuş bir merkezi kasetmektedirler. İşte bu özelliklere yeterince sâhip olmayan kalabalık şehirler, teknolojik gelişmenin sağladığı refâh düzeyine sahip olsalar da yeterince mutlu oldukları, yaşadıkları şehirlerin de “fâzıl şehir” olduğu söylenemez. Bu bakımdan acaba şehir konusunda bazı şeyleri yeniden mi düşünmeli? Doğusuyla, batısıyla modern şehirler yanlış mı kuruldu? gibi sorular şehirlerin kuruluşlarındaki ana düşünce ve felsefeyi gündeme getirmeyi gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla şehir olgusu bizi medeniyet tarihi, ilk medeniyetler ve şehirler sorunuyla karşı karşıya getirmektedir. Başta Kur'ân olmak üzere klasik İslâm kaynaklarında şehir hayatı ile medeniyet arasında sıkı bir ilişkinin kurulduğu görülmektedir. Kur'ân'ın sûrelerinden birinin “Şehir = Beled” Sûresi olması ve Allah'ın şehre yemin etmesi de şehrin önemini göstermektedir. Kur'ân, şehir olarak andığı “Medîne-Müdü'n-Belde-Karye” kelimeleri etrâfında, medenî hayatın içerdiği sosyal ve ahlâkî insan ilişkilerini anlatır ve bu medenî hayatın kaynaklandığı dünyâ görüşünün niteliğine göre olumlu veya olumsuz biçimlerde söz eder⁸.

Kur'ân'ın beyân ettiği bu özellik klasik İslâmî kaynaklarda da açıkça

görülmektedir; örneğin Fârâbî'nin şehir hayatına ilişkin eserler yazdığını, bu eserlerde “Medîne-Medeniyet” kavramları kapsamında siyâset, hukûk, sosyolojik hayat ve beşerî hiyerarşiyi ele aldığını görmekteyiz⁹. Fârâbî gibi Râgıb İsfahânî (ö. 502/1108) ve Fuzûlî (ö. 963/1556) de insan soyunun yaratılışı itibariyle medenî karakterine işâret ederler ki, burada sözü edilen medeniyet, toplumsal ve doğal bir olgu olarak insanların bir arada ve toplu halde yaşamak zorunda olan varlıklar olmaları dolayısıyla tarihin en kaçınılmaz bir fenomeni olarak tanımlanır¹⁰.

İbn Haldûn (ö. 808/1405) bu tanıma “Yerleşik şehir hayatı”na geçişi, yani “Hadarîlik” olayını da katar ki buna göre **“Bir arada yaşayan ve yerleşik hayata geçen insan topluluklarının kendi aralarında geliştirdikleri ekonomik, siyâsî, hukûkî, ahlâkî ve maddî organizasyonun toplamına medeniyet denir”**¹¹. Hadarîliğin karşısı olan “Bedevîlik”, yâni “Göçebelik” de ibtidâî kemâlden nihâî kemâl sürecinde insan hayatının kaçınılmaz bir olgusu olmakla birlikte, toplum için asıl olan yerleşik hayata geçerek ve bir şehir içinde örgütlenerek medeniyet kurmasıdır. Zâten belirli düzeyde kültürleşen bedevî-göçebe topluluklar eninde sonunda şehir hayatına geçip medenî olurlar. Şu halde yerleşik şehir hayatıyla bunun bir sonucu olan bütün ilişki biçimlerinin

8. Kur'ân'da şehir ile medeniyet ilişkisi, geçmiş peygamberlerin halklarıyla olan ilişkilerinin anlatıldığı birçok yerde ele alınır ve söz konusu bu halkların büyük şehirler ile bozulan hayatları arasında ilişkiler kurulur; örneğin **Sebe'**, 34/34; **Kehf**, 18/59; **Hacc**, 22/47-48; **En'âm**, 6/131; **Enbiyâ**, 21/6; **Nahl**, 16/112.

9. Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-Medeniyye**, İstanbul 1980; **el-Medînetü'l-Fâzıla**.

10. Bk. İsfahânî, **Müfredât**, thk. Nedîm Mar'aşlı, Beyrut ts.; s. 24; Fuzûlî, **Matla'u'l-İtikâd**, Ankara 1962.

11. İbn Haldûn, **Mukaddime**, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1983; s. 11.

medeniyet kavramı içinde yer alması ve Kur'ân'ın şehir ve medeniyete önem vermesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Ancak burada önemli olan, şehir hayatının doğruluğu, medeniyet olgusunu belirleyen dünyâ görüşü ve buna bağlı olarak da maddî ve ahlâkî sosyal organizasyonun ve hiyerarşinin âdil, sağlıklı, sürekli ve olgunlaştırıcı yapıda olmasıdır.

Bu yapının en temel özelliği ise, evrensel geçerlilik ve uzun ömürlü olmasıdır. Öyleyse burada şehir hayatı ve medeniyet olgusunun temelinde yatan felsefe ve dünyâ görüşünün birëyici, toplumu çürütücü ve yok edici düşünce ve amaçlar üzerinde değil de, geliştirici, birleştirici sağlam temeller üzerine oturtulmasının hayâtî önemi söz konusudur. Nitekim Fârâbî bunun ilkinin "câhil şehir ve toplum", ikincisini de "fâzıl şehir ve toplum" olarak nitelendirmektedir¹². O halde burada şehirler nasıl kurulmalıdır? Bir şehir kurarken başvurulacak model bir şehir var mıdır? soruları akla gelmektedir. İbn Haldûn ve diğer klasik Müslüman bilim adamları, örnek/model şehir olarak Mekke, Kudüs ve Medîne'yi göstermektedirler. Kudüs ve Medîne, târihin geç dönemlerinde ortaya çıkmış şehirler olmalarına rağmen, kurucuları ve kuruluş amaçları itibariyle önemli şehirlerdir. Bu şehirlere bakıldığında ilk dikkati çeken şey, bünyelerindeki kutsal mâbetlerdir ki Kudüs'ün merkezinde Beytü'l-Makdis, Medîne'nin merkezinde de Mescid-i Nebvî bulunmaktadır. Evler ve mahalleler merkezde bulunan mâbetlerin etrafında kurulmuştur. Ancak asıl ve en eski örnek hiç şüphesiz bütün İslâmî

12.Fârâbî, el-Medînetü'l-Fâzıla, s. 79 vd.

kaynakların görüş birliğiyle Mekke'dir. Mekke'nin kalbinde ise Kâbe bulunmaktadır.

İşte bu bakımdan Kur'ân'da birçok isim ve nitelikleriyle elli kadar âyete konu olan Mekke'yi ele almak istiyoruz. Bundan amacımız da Mekke'ye yüklenen misyonun sadece muayyen bir şehre ait tarihsel özellikler olarak mı, yoksa tüm şehirler ve toplumlar için tarih üstü, değişmez, değişmemesi gereken kültürler üstü temel insanî ve toplumsal değerler olarak mı ifâde edildiğini anlamaya çalışmaktır. Bir başka deyişle, bir yönüyle tarihsel bir kent olan Mekke, diğer yönüyle İslâm toplumlarına bir "prototip" olabilir mi?

Ancak şunu hemen ifâde edelim ki Mekke deyince kaçınılmaz olarak akla hemen Kâbe gelmektedir; çünkü Mekke önemini Kâbe'den almaktadır¹³. Kâbe deyince de kuşkusuz kutsallık fikri öne çıkmaktadır. Dolayısıyla biz Mekke'yi incelemeyi amaçlamakla birlikte zaman zaman Kâbe'ye de temâs etmek durumunda kalacağız. Ancak bu çalışmanın gâyesi Kâbe ve onun kutsallığı değildir. İmkân olursa o konuyu ayrıca ele almak istiyoruz. Burada bizi Mekke ve Kâbe'nin özel bir mekân olarak özellik ve kutsallığından ziyâde kadim bir kentin ve bir medeniyetin başşehrinin taşınabilir ve örnek alınabilir evrensel özellikleri varsayımı ilgilendirmektedir. Acaba vahye beşiklik et-

13.Nitekim klasik İslâm tarihçileri genellikle Mekke ve Kâbe'yi bir arada ele alırlar; örneğin Ezrakî konuyla ilgili İslâm tarihinde birinci derecede kaynak kabul edilen eserinde (Ahbâr-u Mekke, thk. Rüşdî Melhas, Su'ûdi Arabistan 1983) böyle yapmıştır. Bu gayet doğal bir durumdur; çünkü Mekke ve Kâbe arasındaki içiçelik ve birliktelik malumdur.

miş bir kentnin özellikleri de vahiy gibi evrensel midir, yoksa târihsel midir?

Bu çalışmada hareket noktamız ve temel kaynağımız Kur'ân'dır; çünkü bu konuda en sağlam ve en kadîm kaynak odur¹⁴.

Şehir olarak Mekke'nin temel niteliklerini şöyle sıralayabiliriz.

1. ANAKENT (ÜMMÜ'L-KURÂ)

Ümmü'l-Kurâ; "şehirlerin anası/anakent/başşehir" demektir. İngilizce'deki "Metropolis", Ümmü'l-Kurâ'nın tam karşılığıdır. "Metro", "Anakent"; "Polis" de "şehirler" demektir¹⁵;

Kur'ân, henüz Medeniyet Tarihi, Antropoloji, Arkeoloji ve Sosyoloji gibi bilim dallarının insan toplulukları, yerleşik hayat, şehirler ve medeniyetlere ilişkin konuları araştırmaya başlamadığı bir zamanda Mekke'den Anakent (Ümmü'l-Kurâ) olarak şöyle bahsetmektedir: "İşte bu Kur'ân, kendinden önceki vahiyleri doğrulayıcı ve şehirlerin anası olan Mekke ve çevresindeki şehirlerin halklarını uyarman için indirdiğimiz kutlu bir kitaptır"¹⁶. Ayrıca Kur'ân, yeryüzünde ilk mâbedin Mekke'de bulunan Kâbe olduğunu da beyân etmektedir. "Gerçek şu ki insanlar için kurulan ilk ev, Bekke'deki (Mekke) o kutlu ve bütün insanlar için hidâyet yeri olan Kâbe'dir"¹⁷. Bu âyette geçen "Bekke" sözcüğünün "Mekke"yi ifade ettiği hususunda dil bilimciler ve Kur'ân yorumcuları ara-

sında görüş birliği vardır¹⁸. Âyette geçen "İlk Ev"den ve ona bağlı olarak Anakent/Ümmü'l-Kurâ'dan hareketle bazı din bilginleri yeryüzünde ilk evin Kâbe, ilk şehrin de Mekke olduğunu söyleyerek Kâbe'nin ve Mekke'nin zaman bakımından yeryüzünde inşâ edilen bütün şehir ve yapılardan çok eski bir tarihe sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu bilginlere göre Kâbe inşâ edildiğinde, yeryüzünde ondan önce inşâ edilmiş hiç bir binâ yoktu. Mücâhid (ö. 104/722), Kâbe'nin inşâ olayını dünyânın yaratılışından iki bin yıl öncesine kadar götürmektedir¹⁹.

Olaya böyle bakan bilginler meseleyi metakozmik (kozmetik ötesi = varlık dünyâsının somut varoluşunu gerçekleştiren kozmik düzenden öncesine dayanan bir olay) ve metahistorik (= tarih ötesi = çünkü tarih, zaman kavramı içinde anlam kazanır. Eğer zaman hareketin ölçüsü kabûl edilirse, olayın

18. Bazı bilginler Mekke ve Bekke sözcüklerinin etimolojik ve semantik anlamlarından hareketle Mekke kelimesinin kemik iliğinin soyulması anlamındaki "Temekke" kelimesinden türettiğini ve eksiltip yok etmek anlamına geldiğini söylemektedirler. Buna göre Mekke kelimesi, günâhkâr olan kimsenin oradan çıkartıldığını ve uzaklaştırıldığını ifade etmektedir. Kimilerine göre de Mekke'ye Bekke de denmesinin sebebi, izdihâm'dan dolayı orada insanların bir kısmının diğerlerini kovmaları ve uzaklaşmalarındır. Bazı bilginler ise bunu Araplar'ın "B" harfi yerine "M" harfini kullanmalarına bağlarlar. Bu konuda bir başka görüş de şöyledir: Mekke mintakanın tamamına verilen isim, Bekke ise Beytullah'ın ismidir, yani Mekke Harem bölgesinin, Bekke ise sadece Mescid-i Harâm'ın adıdır; bk. Ezrakî, a.g.e., I, 282; Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976, s. 171 vd.; Yakuti, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1979, I, 475; İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut 1978, s. 107.

19. Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Mısır ts., I, 1379; Mâverdi, a.g.e., s. 178.

14. Muhammed Hamîdullah, Kur'ân'ı aynı zamanda Mekke'nin en eski bir vesikası olarak tanımlamaktadır; bk. "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisâdî, Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, AÜİFD, Ankara 1961, IX, 213.

15. Bk. M. Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 43.

16. *En'âm*, 6/92; ayrıca bk. *Şûrâ*, 42/7.

17. *Âl-i İmrân*, 3/96.

gerçekleştiği evrende hareketini ölçebileceğimiz fizik âlem yoktu) boyutlara taşımaktadırlar. Bu bilginlere göre, varlığın vâroluş sürecinde Kâbe'den önce kurulmuş bir ev vardır ve bu ev Kâbe ile aynı fonksiyonları görmektedir; bu eve "Beyt-i Ma'mûr"²⁰ denir. Kaynaklar Beyt-i Ma'mûr'un semâda kurulmuş ilk ev olduğunu ve bu evi bizzât Allah'ın veya meleklerin inşa ettiğini zikretmektedir. Söz konusu bu evin etrafında meleklerin tavâf ve Allah'a ibâdet ettikleri anlatılmaktadır. Bu olay tıpkı yeryüzünde insanların Kâbe'yi tavâf etmelerine benzetilmektedir. Ünlü tarihçi Ezrakî'ye (ö. 250/864) göre Beyt-i Ma'mûr yedinci semâda bir ev olup her gün onu yetmiş bin melek tavâf etmektedir²¹. Bu ev, Kâbe'nin tam hizâsında bir ev olup²², Kâbe'nin semâdaki modelidir. İşte mutlak ma'nâda ilk ev Beyt-i Ma'mûr olup daha sonra da yeryüzünde, Kâbe kurulmuş, ona bağlı olarak Mekke ve diğer şehirler doğmuştur. Buna göre tarihin bir döneminde ortaya çıkan şehirlerin ilk çekirdek şehri, yani anası/merkezi (Ümmü'l-Kurâ) Mekke, Mekke'nin merkezi Kâbe, Kâbe'nin merkezi de semâda kurulmuş olan Beyt-i Ma'mûr'dur. Aynı zamanda Kâbe semâdaki Beyt-i Ma'mûr'un tam altında olup onun bir izdüşümüdür. Böylece Kâbe, Allah'ın yeryüzündeki evi, Beyt-i Ma'mûr da semâdaki evi olup birisinde insanlar, diğerinde ise melekler tavâf ve ibâdet ederler. Mekke ve Kâbe olayına fizik dünyânın dışında ma'nevî, metahistorik ve metafizik bir gözle bakan bilginlere

göre, semâdaki evi melekler yaptığı gibi, yeryüzündeki evi, yani Kâbe'yi de melekler inşa etmişlerdir. Olay kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır: Cennetteyken Beyt-i Ma'mûr'u tavâf eden ve Allah'ı tesbîh eden meleklerin tesbîhini duyarak onlara iştirâk eden, varlık dünyâsıyla tam bir uyum içinde bulunan Hz. Âdem, huzurlu ve mutlu bir hayat yaşamaktaydı. Ancak işlediği günâh sebebiyle cennetten çıkartılıp yeryüzüne sürgün edilince, dünyâda kendini bir yabancı hissetmiş, cennetteyken duyduğu ve bizzât kendisinin de katıldığı meleklerin tesbîh ve tekbîr seslerini işitemez olmuş, yabancı bir çevre içinde şiddetli bir huzursuzluğa mübtelâ olmuştu. Bu durum onu bir arayışa itti ve Allah'a yalvararak tekrar eski huzuruna kavuşması için dilekte bulundu. Allah da duâsını kabûl ederek cennette olduğu gibi yeryüzünde de onu tesbîh edip ibâdet etmesi için melekleri yeryüzüne göndererek orada semâdaki eve (Beyt-i Ma'mûr'a) benzeyen bir ev inşa etmelerini emretmiştir²³. Buna göre semâdaki Beyt-i Ma'mûr gibi yeryüzündeki Kâbe'nin de ilk kurucuları meleklerdir ve bu ev Beyt-i Ma'mûr'un tam altındadır²⁴. Cennetten yeryüzüne sürüldükten sonra birbirlerini uzun süre kaybeden Âdem ve Havva, Mekke'deki Arafat Dağı'nda buluştuklarında Allah Âdem'e: *"İşlediğin günâh, meleklerin sesini, tesbîhlerini, duâlarını işitmene engeldir. Ancak benim yeryüzünde bir evim var, git temelini yükselt ve çevresini tavâf et"* dedi²⁵

20.Tûr, 52/4.

21.Ezrakî, a.g.e., I, 34, 150.

22.Elmahlû, Hak Dîni Kur'ân Dili, VII, 4551.

23.Ezrakî, a.g.e., I, 36 vd., 46.

24.Yakûfî, Mu'cemü'l-Büldân, IV, 463 vd.

25.Eyüb Sabri Paşa, Mir'âtü'l-Haremeyn,

Bazı kaynaklarda Kâbe'nin melekler tarafından inşâ edildiği bildirilmesine karşın, bazılarında da temellerinin atılacağı yeri meleklerin gösterdiği, ama inşâ olayını Âdem'in gerçekleştirdiği ifâde edilmektedir. Kâbe'yi ilk defa meleklerin veya Âdem'in inşâ ettiğini söyleyen bilginler, onun zamânımızdan yaklaşık dört bin yıl önce yaşayan²⁶ Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil tarafından yapılmasını ise, ilk inşâ olarak değil, Nûh Tûfânı'nda yıkılan Kâbe'yi tekrar eski temelleri üzerine ikinci bir inşâ olarak değerlendirmektedirler²⁷. Bu durumda Kâbe'nin ilk inşâsını meleklerle ve Âdem'e götürünlere göre dünyâda ilk yapı/ilk ev Kâbe, ilk şehir de Mekke'dir.

Kâbe'nin ilk bânisi olarak Hz. İbrâhim'i kabûl edenlere göre ise Kâbe, tarihte ilk ev olmayıp ilk mâbeddir.

Kâbe tarihini, melekler ve Âdem'le başlatanlara göre Mekke aynı zamanda ilk insan topluluğunun muhtemel anayurdu olup bir zamanlar her tarafı yeşillik ve iskâna elverişli bir bölgeydi. Jeoloji bilginleri, buzullar devrinden hemen sonra Arabistan'ın bugünkü kum çölleri ve kurak bölgeleri yerinde sık ve geniş ormanların, büyük ırmakların bulunduğunu, iklim şartlarının insanların türeyip çoğalmasına elverişli olduğunu, daha sonraki jeolojik

değişikliklerle çöl halini aldığını söylemektedirler²⁸.

Buna göre Mekke'nin anakent oluşu, mânevî bir özellik olup nesnel anlamda ve fizik ma'nâda bir olay değildir. Nitekim ilk tarihçilerden İbn İshâk (ö. 704/768), "Mekke Allah'ın melekûtunun yeryüzündeki merkezi/başkentidir"²⁹ demektedir. Konuya bu açıdan yaklaşan bilginler Kâbe'yi semâdaki Beyt-i Ma'mûr'un izdüşümü olarak gördüklerinden, buna paralel olarak Mekke'nin Anakent/Ümmü'l-Kurâ oluşunu da arzın merkezinde/göbek çukurunda yer almasına bağlarlar. Yakûtî'nin (ö. 626/1329) verdiği bilgiye göre Mekke, halk dilinde eski zamanlardan beri "Arzın Göbeği" olarak geçer³⁰.

Bu görüşü savunanlar, yeryüzünün Mekke'nin olduğu noktadan yaratılmaya başlayarak genişlediğini ileri sürmektedirler³¹. Bu düşünce, yani dünyanın merkezi anlayışı, olaya, dinsel bir yaklaşım karakterini yansıtmaktadır. Çünkü "**Dünyânın Merkezi Simgeciliği**", birçok dinin kutsal anlayışlarından birini teşkil etmektedir. Bu anlayışa göre kutsal kentler ve tapınaklar dünyânın merkezindedirler; örneğin Kudüs tapınağı, dünyânın göbek çukuru, yani ortası kabul edilirdi. Aynı anlayış İran'da, Hind inançlarında ve daha başka birçok kül-

Istanbul 1986, s. 18.

26.Bk. Neşet Çağatay, **İslâm Tarihi**, Ankara 1993, s. 78.

27.Kâbe, kaynakların bildirdiğine göre sadece Nûh Tûfânı'nda değil, birçok defa yıkılmış, aynı temeller üzerinde tekrar inşâ edilmiştir. Bu olayın 7 veya 11 defa vâkıf olduğunu söyleyenler vardır. Ezrakî, tarih içinde Kâbe'yi inşâ edenlerin hepsini zikreden bir şiir nakleder; bk. **Ahbâr-u Mekke**, I, 372-373; ayrıca bk. Tâhiru'l-Mevlevî, **Müslümanlıkta İbâdet Tarihi**, İstanbul 1963, s. 157.

28.Philip K. Hitti, **İslâm Tarihi**, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, 26. Geniş bilgi ve alıntılar için bk. Ali Bulaç, **İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler**, İstanbul 1996, s. 34 vd.

29.İbn İshâk, **Sîretu İbn İshâk**, thk. Muhammed Hamîdullah, Konya 1981, Mukaddime kısmı.

30.Yakûtî, **Mu'cemul-Büldân**, IV, 463.

31.Bk. Ezrakî, a.g.e., I, 32; Reşîd Rızâ, **Menâr**, Beyrut ts., VII, 621.

tür ve inançlarda bulunmaktadır³².

Milat öncesi tarihçileri de Mekke'den bahsetmektedirler; örneğin Batlamyos (M. Ö. 130) Mekke'nin dünyanın en eski şehri olduğunu söyler. Müsteşrik Dozy'ye göre de Yunan coğrafyacılarının "Macroba" dedikleri yer Mekke Şehri'dir³³.

Bütün bunlara rağmen Mekke'ye ait bilgiler, şehrin ilk kuruluşuyla ilgili olarak tarihsel alanda yeterli görülmemektedir. Tarihçi Ebu'l-Fidâ (1273-1331), Mekke'nin hicretten 2793 yıl önce kurulduğunu söylemektedir³⁴. Neşet Çağatay, modern veriler ışığında bugünkü bilgilerle, söz konusu tarihin 200-250 yıl farklılık gösterdiğini tesbit ettikten sonra, Mekke'nin M. Ö 2. 000 yıllarında kurulmuş olabileceğini söyler³⁵. Bu tarih, Hz. İbrâhim'in yaşadığı ve Kâbe'yi inşâ ettiği tarihlere rastlamaktadır³⁶.

Mevdûdî de modern arkeolojik kazılardan ve mukâyeseli dinler tarihinden hareketle Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi Hz. Muhammed'den yaklaşık 2.

500 yıl önce inşâ ettiğini söyler³⁷.

Kâbe'nin çevresinde ilk yerleşimin ve dolayısıyla Mekke Şehri'nin kuruluşunun Kusay b. Kilâb zamanında M. Ö. 400 yıllarında olduğu bâzı kaynaklarda zikredilirken,³⁸ bâzıları ise Kâbe'nin daha Âdem zamanında bulunduğunu, ancak Mekke'nin o zamanlar henüz meskûn bir mahal olmadığını, çünkü inanışa göre Kâbe'nin yakın çevresinde ev yapmanın sakıncalı görüldüğünü, bu sebeple de insanların Kâbe'den uzak yerlerde, dağ aralarında ve orman içlerinde yaşamayı tercih ettiklerini kaydetmektedir³⁹. Bu görüşe göre Kâbe, yeryüzünde inşâ edilen ilk yapı/ev (el-Beytül-Atfık), Mekke de yeryüzünde kurulan ilk şehirdir (Ümmül-Kurâ). Buna göre Kâbe ya melekler veya onların yardımıyla Âdem tarafından yapılmıştır.

Bazı bilginlere göre ise Kâbe'nin Âdem tarafından inşâ edilmesi mümkün değildir; çünkü insanlar o zamanlar henüz taştan ve çamurdan evler inşâ edebilecek bilgi düzeyine

32.Bk. Mircae Eliade, *Kutsal ve Din Dışı*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1991, s. 20, 23-35; Sadık Kılıç, "Kâbe'deki Sembolizm Üzerine Bir Deneme", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1987, sayı 5, s. 66.

33.Ömer Rıza Doğrul, "Mekke", İA; aynı yazar, *Asr-ı Saâdet*, İstanbul 1973, I, 115.

34.İmâdüddin İsmâ'îl b. Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer*, Mısır 1325, I, 104.

35.Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Târîhi ve Câhiliye Çağı*, Ankara 1957, s. 71.

36.Hz. İbrâhim'in doğumunun M.Ö. yaklaşık 2.000 yıllarında olduğu kaynaklarda yer almaktadır; çünkü İbrahim, Hamurâbi'nin çağdaşı sayılmaktadır. Hamurâbi M.Ö. 2067-2025 yılları arasında yaşamıştır; bk. *Encyclopedia Britannica*, s. 1953; ayrıca bk. Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark*, Ankara 1937, s. 512; N. Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Târîhi ve Câhiliye Çağı*, s. 71-72.

37.Bk. Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İstanbul 1986, I, 245, 247.

38.Bk. Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, s. 70; Tâhirü'l-Mevlevî, *Müslümanlıkta İbâdet Tarihi*, s. 156-157, 161; Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saâdet*, I, 115. Kusay, Tihâme ve Mekke çevresinde dağınık halde bulunan Kureyş Kabilesi'ni toplayarak Mekke'ye yerleştiren ve Mekke'nin yönetimini eline alan, Mekke'nin dîni ve idârî yöneticisi olan ve bütün Kureyş'in baş yönetici kabul ettiği bir kişidir. Mekke'nin gerçek tarihi Kusay ile başlar; konuyla ilgili bk. İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1983, s. 11; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ ve diğerleri, Beyrut 1985, I, 123 vd.; Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, s. 69-70.

39.Mâverdü, a.g.e., s. 183; Tâhirü'l-Mevlevî, a.g.e., s. 161; ayrıca bk. Ezrakî, a.g.e., çev. Yunus Vehbi YAVUZ, İstanbul 1980, s. 22-23.

ulaşmamışlardı. İnsanlar ev yapmayı bırakın, henüz yerleşik hayata bile geçmiş değillerdi. Ancak Âdem, çevresine taş dizmek sûretiyle Kâbe'nin alanını sınırlandırmış olabilir⁴⁰. Bu görüşte olan bilginlere göre Kâbe, fizik binâ olarak ilk ev değildir. Ondan önce pek çok binâ vardı. Kâbe'nin âyette "İlk kurulan ev" şeklinde ifâde edilmesi⁴¹, onun hidâyet ve bereket sembolü olması, yani mâbet olması yönüyledir⁴².

Burada Kâbe'yi kimin inşâ ettiği problemini biraz açmak istiyoruz. Herşeyden önce Kur'ân'ın birçok yerinde Hz. İbrâhim ile Kâbe arasındaki ilişki anlatılmaktadır. Beytullah'ı imârı, temellerini yükseltmesi, neslini orada iskân etmesi, insanları hacca çağırması gibi yapısal anlamda Kâbe ile arasında ilişki kurulan tek kişi Hz. İbrâhim'dir. Hz. İbrâhim'in Kâbe'yle olan yoğun ilgisi ve bu ilginin detaylı olarak birçok âyette anlatılmasına karşın, Hz. Âdem'in Kâbe'yle herhangi bir ilişkisinden bahseden tek bir âyet bile mevcut değilken, Kâbe'yi Âdem yapmıştır demek, Kur'ân açısından mümkün değildir. Nitekim Müfessir İbn Kesîr (ö. 774/1370) de Kâbe'yi Hz. Âdem'in yaptığına dâir rivâyetlerin zayıf olduğunu söylemektedir⁴³. Müfessir Râzî (ö. 606/1209) de Kâbe'nin Hz. İbrâhim tarafından yapıldığını ifâde ederek şöyle demektedir: Bu şerefli beytin yapımını emreden Allah, tebliğcisi Cibrîl, bânîsi Hz. İbrâhim, yardımcıları da oğlu İsmâil'dir⁴⁴. Kâbe'nin

yeryüzünde kurulan ilk mâbed olduğunu bildiren âyetin⁴⁵ ma'nâ akışı ve anlam örgüsü de onun Hz. İbrâhim tarafından yapıldığına bir delildir. Çünkü Âl-i İmrân 95. âyette, İbrâhim'in temsil ettiği Hanîf Dîni'nden ve ona uymaktan; 98. âyet ise Kâbe'deki Makâm-ı İbrâhim'den bizzât "İbrâhim" ismine vurgu yapılarak bahsedilmektedir. Bu iki âyetin ortasındaki 96. âyette ise Kâbe'nin ilk kurulan mâbet olduğu anlatılmaktadır. Bu âyetlerde konu Hz. İbrâhim'in ismi etrâfında işlenmektedir. Kaldı ki Bakara Sûresi'nin 127. âyetinde Hz. İbrâhim ile Kâbe'nin inşâsı arasındaki yakın ilişki çok açıktır. Bu açıklık ve kesinliğe rağmen Kâbe'yi fizik ötesi, kozmik ötesi (metakozmik) ve tarih ötesi (metahistorik) boyutlara taşıyarak onun varoluş sürecinden önce melekler tarafından yapıldığını, taşının, toprağının kutsal olduğunu, bunun en çarpıcı örneği olarak da "Hacer-i Esved" in cennetten çıkma beyaz bir yakut taşı iken daha sonra ona el sürenlerin günâhları ve kurban kanlarıyla kirlenerek siyâhlandığını, Kâbe'nin Nûh Tûfânı'nda semâya çekilip Tûfân'dan sonra tekrar yerine indiğini ve buna benzer hikâyelerin, kişilerin hayâli kapasitesince genişleyen ve çoğalan uydurma rivâyetlerin Kur'ân'ın önüne geçtiğini, hatta bu konuda neredeyse ona hiç itibâr edilmediğini görmek gerçekten üzücüdür. Bunların tefsirlerde yer alması ise, tefsiri yapılan Kur'ân adına özellikle düşündürücü bir durumdur. Bu durumu ciddî olarak eleştiren Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), bu rivâyetlerin İsrâiliyyât ve hurâfeden ibâret olduğunu ifâde ederek şöyle demektedir:

40. Tâhiru'l-Mevlevî, a.g.e., s. 157.

41. Âl-i İmrân, 3/96

42. Taberî, a.g.e., IV, 8; İbn Cevzî, a.g.e., s. 425; Kurtubî, a.g.e., II, 1379; İbn Kesîr, Tefsîr, thk. komisyon, Mısır ts., II, 63.

43. İbn Kesîr, a.g.e., II, 64.

44. Râzî, a.g.e., VIII, 155.

45. Âl-i İmrân, 3/96

“Hikâyeciler, Allah'ın Kur'ân'da anlattığıyla yetinmeyerek kendilerine göre hikâyeler uydurmuşlardır. Kur'ân'da anlatılanlarla onların uydurdukları arasında hiçbir ilişki yoktur. Kur'ân Kâbe'nin bizzât Hz. İbrâhim ve İsmâil tarafından yapıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Halbuki onlar Kâbe'nin kadîm oluşundan, Âdem'in ve ondan sonraki birçok peygamberin oraya haccetmesinden ve buna benzer daha birçok hurâfeden bahsetmektedirler. Bu hikâyecilerin senedleri itibâriyle tutarsız, Kur'ân'a muhâlafetleri dolayısıyla yalan ve kendi içinde çelişkilerle dolu birçok hikâye uydurmuşlardır. Bu kişiler Hacer-i Esved'in cennetten çıkma beyaz bir yakut taşı olduğunu, sonradan insanların günâhları sebebiyle siyahlaştığını söylüyorlar. Bu uydurukçular şâyet elmas taşını bilselerdi, ona yakut yerine elmas derlerdi; çünkü elmas daha kıymetli, daha büyüleyici bir taştır. Hacer-i Esved'in diğer taşlara hiçbir üstünlüğü yoktur. Onun önemi, sadece Allah'a yönelmek maksadıyla Kâbe'yi selâmlama noktası olmasından ibârettir. Nitekim İslâmî ferâsetin doruk noktasında olan Hz. Ömer bunu açıkça belirtmiştir. Ayrıca şâyet Hacer-i Esved cennetten indirilseydi, olduğu gibi kalırdı. Bu hikâyeciler dîni akılları sıra süslemek istiyorlar, fakat bu akıl dışı süslemeler, ancak ahmakların hoşuna gider. Akıl ve ilim sâhipleri, yüceliğin ma'nevî yücelik olduğunu, Allah'ın Kâbe'yi kendi evi olarak isimlendirmesinden ve orayı kulları için mâbet kılmasından daha büyük bir şerefin olmadığını bilir ve başka yerde şeref aramazlar. Kâbe'nin yüceliği, taşının, toprağının diğer taşlara

veya bulunduğu yerin diğer yerlere üstünlüğünden, yahut semâdan ve gayb âleminden indirilişinden değildir.”⁴⁶

Mekke'ye Ümmü'l-Kurâ isminin, onun yeryüzünün merkezi olmasından dolayı verildiğini iddia edenlerin yanında, onun Arap Yarımadası'nda en eski yerleşim merkezi olmasından ötürü bu ismi aldığını söyleyenler de vardır. Ayrıca her yıl çevre köylerdeki halkın orada toplanması sebebiyle Mekke'ye Ümmü'l-Kurâ adının verildiği de ifâde edilmektedir⁴⁷. Muhammed Hamîdullah konuyla ilgili şöyle demektedir: Ümmü'l-Kurâ, uzun zamandan beri Mekke için kullanılan isimlerden birisidir. Yani İslâmiyetten önce de Mekke'ye Ümmü'l-Kurâ deniyordu⁴⁸. Arabistan'ın kuzeyinden, güneyinden, doğusundan, batısından, kısaca her taraftan Mekke'ye hac için kabîlelerin geldiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu da gösteriyor ki Kâbe sadece Mekkelilerin değil, aynı zamanda Mekke dışındaki bütün Arapların da dînî merkezi durumundaydı. Denilebilir ki İslâmiyet'ten evvel dahi Mekke o zamanki bütün Araplar'ın dînî federasyonunun merkeziydi⁴⁹. Bizim kanaatimize göre de bu isim, merkezi konumundan dolayı Mekke Şehri'ne halk tarafından Kur'ân'ın nüzûlünden önce verilmiş, Kur'ân da onu bu isimle anmıştır. Dolayısıyla Mekke'nin merkezlik niteliği, onun

46. Menâr, I, 466-468.

47. Yakût, a.g.e., I, 254; ayrıca bk. Sadık Kılıç, a.g.m., Ankara 1987, sayı 5, s. 66.

48. M. Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992, s. 33-34.

49. M. Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 43; ayrıca bk. *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 25.

coğrafi ve jeolojik anlamda yeryüzünün merkezi olmasından dolayı değil, bölgedeki ticârî, kültürel ve dinsel konumundan dolayıdır. O halde Ümmü'l-Kurâ/Anakent ismi Mekke'nin sosyolojik, kültürel, ticârî ve dînî önemini ortaya koymaktadır. Belki de bu özelliğinden dolayı Hz. Peygamber oradan gönderilmiştir; çünkü genellikle büyük bilginler, liderler, büyük kentlerde yetişir. Peygamberler de bilindiği kadarıyla hep büyük merkezlerden gönderilmiştir. Nitekim Ulu'l-azm olan bütün büyük peygamberlerin hep büyük merkezlerden gönderildiği bilinmektedir. Belli başlı bütün semâvî dinlerin, eski dünyânın merkezi olan Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkması da bunun somut bir göstergesidir. Şu âyet de özelde anakent olan Mekke ve Hz. Peygamber ilişkisini, genelde peygamberler ve büyük merkez ilişkisini ortaya koymaktadır: "Rabbin şehirlerin/köylerin merkezinden âyetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe oraları helâk etmez"⁵⁰. Bu âyet bize göre Mekke'ye Anakent denmesinin sebebinin sosyolojik olduğunu göstermektedir.

Mekke'ye Ümmü'l-Kurâ adının verilmesi, şehrin konumuna çok uygun düşmektedir. Çünkü Mekke bir yandan ticâret, diğer yandan kült (tapınma) merkezi olması itibariyle âdetâ ülke mesâbesinde bir şehirdi. Bu bakımdan Mekke'nin önemi sadece kendi halkından ileri gelmiyordu. Hac ve umre gibi iki büyük fuar dolayısıyla ziyaretçilerin sayısı yerli halktan daha fazlaydı. Din ve ticâret arasında oluşturulan bu ortaklık dolayısıyla trafik hayli kalabalıktı. Bu sebeple

50.Kasas, 28/59.

Câhiliyye döneminde Mekke'nin medeniyet, siyâset, sosyal ve dînî açıdan Hicâz bölgesinin merkezi olduğu tartışmasız kabûl edilmektedir. Zamanın ticâret merkezleri olan Şam ve Yemen yollarının ortasında bulunması da onun ticârî bir merkez olmasını kolaylaştırmıştır⁵¹.

Şüphesiz ki Mekke'nin merkezî bir kent olmasını sağlayan en temel etken, Kâbe'nin orada bulunmasıdır. Nitekim bazı bilginler Mekke'nin Anakent/Başşehir olarak isimlendirilmesini buna bağlamaktadırlar. Çünkü Kâbe Allah'ın evidir. Nasıl ki bir krahın şehri başşehir, onun evi de diğer bütün evlere göre en itibârlı ev ise, Kâbe ve Mekke'ye de bu gözle bakmak gerekir⁵². Kâbe, Mekke'nin başşehir olmasını sağladığı gibi, bazı ilâve ve eksiltmelerle birlikte Araplar'ın İbrâhimî geleneği muhâfaza etmelerini de sağlamıştır. Hatta bazı araştırmacılar Araplar'ın Kâbe sayesinde bölgede Yahûdîlik ve Hıristiyanlığın yayılmasına engel olduklarını, böylece kimliklerini koruduklarını, ancak bir taraftan ataları olan İbrâhim'in Kâbe'sine olağanüstü ilgi ve saygı gösterirken, diğer taraftan onun getirdiği tevhîd öğretisine "şirk" katarak, dinler arasında kendilerine has ayrı bir statü oluşturduklarını ifâde etmektedirler⁵³.

Mekke o kadar önemlidir ki Medîne İslâm'ın merkezi yapıldıktan sonra bile

51.Geniş bilgi için bk. Ahmed Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye*, yy., ts., s. 64; Ali Muhammed Hüseyin, *Nakdu Kitâbin fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî*, thk. Ali Rıza Tunusî, yy., ts., s. 193.

52.Bu yönde bir değerlendirme için bk. M. Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 32-33.

53.Bk.Ahmed Şerif, a.g.e., s. 64.

önemini korumuştur.

Burada şunu ifâde etmek lazımdır ki **Mekke, özel anlamda idârî olarak İslâm'ın başkenti değildir.** Öyle olsaydı, fetihten sona Hz. Peygamber orayı başkent yapardı. Halbuki o Medîne'yi İslâm'ın merkezi yapmıştır. Kutsal bir kent olan Kudüs ise Hz. Mûsâ ve Hz. İsrâ'ın başkentidir. Halbuki Mekke bu şehirlerden farklı olarak tevhîdin ilk büyük peygamberi Hz. İbrâhim'in şahsında tevhîd kaynaklı bütün semâvî dinlerin dînî başkentidir. Nitekim Mekke klasik İslâm kaynaklarının dışında antik Yahûdî ve Hristiyan kaynaklarında da kutsal bir kent olarak yer almaktadır; örneğin Zebûr'da şöyle denilmektedir: "Ne kutludur senin evinin sâkinleri ki dâimâ sana övgüde bulunurlar, ne kutludur o kişi ki kuvveti sendendir. Evine giden yollara gönül veren kimse Bekke Vâdîsi'nden geçerken onu "Bikûr=İşsiz" eder"⁵⁴.

Sonuç itibâriyle şunu söyleyebiliriz: Mekke'nin başşehir olarak isimlendirilmesi, onun bölgede daha sonra işâret edeceğimiz gibi birçok özelliği itibâriyle büyük bir merkez olmasından dolayıdır. Mekke'ye bu niteliği kazandıran ana faktör elbetteki Kâbe'dir. Ancak Kâbe'nin anlamı ve sembolize ettiği değer, ma'nevî olup, onun fizik yapısı tamamen yeryüzü ölçüleri içinde maddî bir formdan ibârettir. Kâbe'nin önemi, melekler veya Hz. Âdem tara-

fından yapılmasından, yeryüzünün yaratılmaya başladığı göbek çukuru olmasından veya taşından toprağından değil, fonksiyonelliğinden kaynaklanmaktadır. Bu fonksiyon tamamen insanlara yönelik olup, onlara maddî ve ma'nevî çıkarlar sağlayan bir takım özelliklerdir. Nitekim Kâbe'nin bânisi Hz. İbrâhim, Allah'a olan duâ ve yakarışlarıyla kendisinin ve soyunun kutsala olan ihtiyacını dile getirmiştir⁵⁵. Bu yönüyle Kâbe'nin inşâsı, İbrâhim'in şahsında insanın tapınma ihtiyacını gidermek için kendisinden gelen bir taleptir. İslâm vahyi iyice tetkik edilirse, bunda şaşılacak bir şey olmadığı anlaşılır. Çünkü dînî ve ahlâkî çıkar aynı zamanda insanî ve toplumsal çıkardır. Bu mânâda vahiy kolektif değerler olarak ifâde edilebilir.

2.GÜVENLİ KENT (BELED-İ EMİN)

Kur'ân'a göre Mekke'nin temel özelliklerinden birisi de "Güvenli Kent" olmasıdır. Tîn Sûresi'nde: "Andolsun İncir'e, Zeytin'e, Sînâ Dağı'na ve güvenli kent Mekke'ye"⁵⁶ denilmektedir.

Birçok müfessir "İncir" sembolü ile Tur Dağı'nda Hz. Mûsâ'ya gelen ilk vahyin ve dolayısıyla Mûsâ Şeriatî'nin kastedildiğini ifâde etmektedirler. Bindiği gibi Hz. Mûsâ'ya gelen ilk vahiy, Tur Dağı'nda mukaddes vâdideki bir ağacın altında gelmiştir⁵⁷. Bu ağacı bazı müfessirler incir olarak yorumlamaktadırlar. Tevrat'ta ise bu ağaç herhangi bir çalı olarak ifâde edilmekte-

54.Zebûr, Mezmûr, 84, âyet 6. Kitâb-ı Mukaddes çevirmenleri Zebûr'da geçen "Bekke"yi "Gözyaşı Vâdîsi" olarak değiştirirler. Ömer Rıza Doğrul, Kitâb-ı Mukaddes'in Türkçe ve İngilizce baskılarını karşılaştırarak bu yanlış çeviriyi tesbitle mütercimlerin böyle bir yola başvurmalarını hayretle karşılar; bk. Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saâdet*, İstanbul 1973, I, 114.

55.Bk.Bakara, 2/126-129; İbrâhim, 14/35-37.

56.Tîn, 95/1-4.

57.Kasas, 28/30.

dir⁵⁸. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de "eş-Şecer" ifâdesiyle zikredilen bu ağacın, genel anlamda bir çalı değil, cinsi belli bir ağaç olduğu anlaşılmaktadır⁵⁹. Diğer yandan "Sînâ Dağı" ise Hz. Mûsâ'nın peygamberliğini, özellikle vurgulamaktadır. Çünkü Hz. Muhammed'den önce ve onun peygamberliğine kadar geçerli olan -ve özü/e-sasları itibâriyle Hz. İsâ'yı da bağlamış bulunan- dînî kurallar Sînâ Çölü'ndeki bir dağda Hz. Mûsâ'ya vahyedilmiştir. Zeytin ise Hz. İsâ'ya gelen vahyi sembolize etmektedir. Çünkü Hz. İsâ'nın "Zeytin" ile ve Kudüs yakınındaki Zeytin Dağı ile ilişkisi bilinmektedir⁶⁰.

Âyette geçen "el-Beledü'l-Emîn" ise bütün müfessirlerin ittifâkıyla Hz. Peygamber'in doğduğu ve İlahî çağrısı

aldığı yer olan Mekke'dir. Böylece Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'in (sav) şahıslarında, temsil edilen tevhîd dîninin üç tarihî safhasında geçerli öğretilerin arka planındaki öz birliğine dikkat çekilmektedir. Burada çok önemli olan husûs Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'in doğup yaşadıkları, vahiy aldıkları mekânların şerefinden dolayı anılması ve bu mekânlar üzerine yemin edilmesidir. Ancak vahye medâr olan bu mekânlardan Hz. Mûsâ'ya ait olan yerin Sînâ Dağı ve İncir, Hz. İsâ'ya ait olan mekânın ise zeytin sembolü ile anlatılmasına karşılık, Hz. Muhammed'in vahyi telakkî ettiği mekânın "el-Beledü'l-Emîn=Güvenli Kent" olarak anılması asla dikkatten uzak tutulmaması gereken bir durumdur. Esasen "İncir" ve "Zeytin" in bir taraftan rızık ve nimetin, diğer taraftan barışın sembolü⁶¹ olduğu düşünülürse, İlahî vahyin bir taraftan insanın ekonomik açıdan müreffeh olarak, diğer taraftan da barış ve güvenlik içinde yaşamasını amaçladığı anlaşılabilir.

İşte Tîn Sûresi'nde barışın sembolü olan "Zeytin"den söz edilmiş, Mekke Şehri de bu sembole uygun olan özelliğiyle anılmıştır. Bundan dolayı "Mekke" yerine "Güvenli Şehir" tabiri kullanılmış, şehir kavramıyla, güven kavramı arasındaki kaçınılmaz ve zorunlu ilişkiye dikkat çekilmiştir.

"İncir" ve "Zeytin" kavramlarıyla sembolik olarak ifade edilen rızık ve bereketin, barış ve güvenliğin son İlahî vahiy olan Kur'ân'da açık bir şekilde

58.Çıkış, Bâb: 3, âyet 2-6.

59.Bazı müfessirler "Tîn=İncir" ile "Zeytin" in bilinen anlamda meyveler olduğunu ve bu kavramlarla incir ve zeytin ağaçlarının bol miktarda bulunduğu toprakların, yani Akdeniz'in doğusuna sınırlanan ülkelerin, özellikle Filistin ve Sûriye'nin sembolize edildiğini söylemektedirler (geniş bilgi için bk. Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXII, 9-10; S. Ateş, *Çağdaş Tefsir*, X, 532). Hz. İbrâhim soyundan gelen peygamberlerin çoğu bu topraklarda yaşayıp vahiy aldıkları ve tebliğ faaliyetinde bulduklarından bu iki ağaç cinsi, son İbrâni peygamber Hz. İsâ'da zirveye erişen Allah'tan vahiy alan bu peygamberler zincirinin dile getirdiği vahiy öğretilerinin sembolü olarak kabul edilebilirler. İncir ve zeytin sembolleriyle birçok peygambere gönderilmiş bulunan vahiy olayının kutsallığı ifade edilmiş de olabilir. Bazı müfessirlere göre ise "Tîn ve Zeytin"den maksat herhangi bir sembol olmayıp, bilinen anlamda gerçek meyvelerdir. Buna göre bu meyvelerin insana faydasından dolayı Allah onlara yemîn etmiştir; bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, Mısır 1988, XXX, 240; ayrıca bu konuda geniş bilgi için bk. Emin Işık, "Tîn Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi", Kur'ân Mesajı Dergisi, Aralık 1997, sayı 2, s. 76 vd.

60.Bu konuda bk. *Mattâ İncili*, Bâb: 21, âyet 1; *Luka İncili*, bab 22, âyet 39-44.

61.Bilindiği gibi zeytin dalı ilk çağlardan beri barışın sembolü olarak kabul edilir; bk. "Zeytin", *Meydan Larousse*, İstanbul 1996, XXIV, 12741.

dile getirilmesi, bir taraftan insanın temel gereksinmelerinin aynılığını ve değişmezliğini ifade ederken, diğer taraftan İlâhî vahyin de bu temel değişmez gereksinmelere paralel olarak değişmezliğini ifade etmektedir.

Toplum hayatında özellikle de metropollerde güvenliğin en temel ihtiyaç olduğu, bütün olumlu gelişmelerin toplumsal güvenliğe bağlı olduğu her zaman için kabûl edilen bir gerçektir. Çünkü güvenlik olmadan özgür düşünce, özgür teşebbüs ve yaratıcı faaliyet olmayacağından ne ekonominin, ne kültürel hayatın, ne de ilim ve sanatın gelişmesi mümkün değildir. Bütün bu aktiviteler için güvenlik temel bir koşul ise, büyük şehir ve anakent söz konusu olduğunda bu durum daha da önem ve öncelik kazanmaktadır. Kanaatimizce Kur'ân'da anakent Mekke'nin temel özelliğinin "el-Beledü'l-Emîn = Güvenli Kent/Güvenli Topraklar" olarak ifade edilmesi işte bu yüzdendir.

Mekke çevresindeki şehir halklarının birbirleriyle vuruşup savaştığı, birbirlerinin mallarını yağma ve talan ettiği dikkate alınırsa, Mekke halkının bütün bu olumsuzluklardan etkilenmeyerek güven içinde hayatlarını sürdürmelerinin ne kadar büyük bir nimet ve ayrıcalık olduğu daha iyi anlaşılır. Kur'ân bu durumu şöyle dile getirmektedir: "Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken (Tahattuf), Mekke'yi güvenli ve kutsal bir yer yaptığımızı görmediler mi? Buna rağmen hâlâ bâtıla inanıp Allah'ın nimetine nankörlük mü ediyorlar?"⁶²

Mekke'nin güvenli bir şehir oluşu, Mekke halkının (Kureyş) hem can gü-

venliğini, hem mal güvenliğini, hem de çevre güvenliğini içerecek boyutta kapsamlı bir güvenliktir. Tüm bölgede can güvenliğini koruyucu hiçbir kriterin ve değerlerin kalmadığı, bütün ölçü ve değerlerin yıkıldığı bir dönemde, çevre halkı tarafından Kâbe ve Mekke'ye duyulan engin saygı dolayısıyla Mekkeliler tam bir can ve mal emniyeti içindeydiler⁶³.

Mekkelilerin can ve mal güvenliğini sağlayan ana faktör, Mekke Şehri'nin, içinde bulunan Kâbe sebebiyle kutsal bir hüviyete sahip olmasıdır. Böylece sadece Kâbe değil, aynı zamanda tüm şehir ve sınırları içindeki alanın tamamı da (Haram Bölgesi) kutsal ve dokunulmaz sayılmıştır. Onun için bu alanda avlanmak, oradaki ağaçları kesmek bile haramdır⁶⁴. Böylece Mekke'nin güvenli bir şehir oluşu (Emîn)⁶⁵, onun kutsal/saygıdeğer/dokunulmaz (Harâm)⁶⁶ oluşuna bağlanmıştır. Esâsen içinde bulunan Kâbe ve ona bağlı kutsal etkinlikler (Hac, Umre, Kible) hâriç olmak üzere Mekke'nin tüm özellikleri, aynı zamanda bir İslâm şehrinin sahip olması gereken özellikleri ifade etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber Tâifliler'le yaptığı antlaşmada, çevredeki ağaçların korunmasını, av hayvanlarının avlanmamasını şart koş-

63.Zemahşerî, *Keşşâf*, Tahran ts., III, 212; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Mısır 1964, IV, 212; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 25. -

64.Buhârî, *İlim*, 37.

65.Bk. *Tîn*, 95/4; *Ankebût*, 29/67; *Kasas*, 28/57.

66.Bk. *Ankebût*, 29/67; *Kasas*, 28/57. Harâm kelimesi en geniş mânâsıyla dînf hükümlere aykırı olan, dince yasaklanan, dokunulması veya içine girilmesi yasaklanmış olan (bk. "Haram", *Meydan Larousse*, V, 602); saygısızlık edilmemesi gereken (bk. *İbn Kesir*, a.g.e.,); kutsal (bk. Süleyman Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, I, 278) demektir.

62.*Ankebût*, 29/67; ayrıca bk. *Kasas*, 28/57; *Kureyş*, 106/4.

muş ve bu hükme uymayanların cezâlandırılmasını istemiştir⁶⁷. Kezâ Medîne'ye hicret ettikten sonra da bu özellikler Medîne'ye taşıyarak şöyle demiştir: "Allahım! Hz. İbrâhim Mekke'yi haram kıldığı gibi ben de Medîne'yi haram kılıyorum"⁶⁸.

Bu uygulama ve örneklerden de anlaşılacağı gibi, Mekke'ye ait sanılan statü aynı zamanda bir İslâm şehrinin siyâsî ve coğrâfî hudutları içinde olması gereken düzenlemeyi ifâde etmektedir⁶⁹. Şâyet bu özellikler sadece Mekke'ye has olsaydı, Hz. Peygamber biraz önce işâret ettiğimiz hadîsiyle Medîne'yi de aynı konuma getirme çabası içine girmez, Tâiflilerle yaptığı antlaşmada bu özellikleri antlaşmanın şartları olarak ileri sürmezdi.

Burada yeri gelmişken şuna da işâret edelim ki, Mekke tipolojisinde dikkate alınması gereken şey sadece şehrin güvenliği değil, aynı zamanda çevre düzenlemesidir. Nitekim ağaçların kesilmemesi, hayvanların avlanmaması, buna mukâbil ağaç dikmenin ve yeşilliğin teşvîk edilmesi, korunması⁷⁰ gibi önlemler bunu göstermektedir. Zâten çevre düzenlemesi ve şehir güzelliği, Kur'ân'ın da önem verdiği bir konudur. Kur'ân bir taraftan "Beled-i Emîn = Güvenli Kent" ifâdesiyle şehrin güvenliğine dikkat çekerken, diğer taraftan "Beldetün Tayyibe = Güzeli Şehir" ifâdesiyle de şehrin güzelliğine ve çevre düzenlemesine dikkat çekmektedir. Bu

bağlamda Kur'ân'da Sebe'liler'in şehirden bahsedilirken şöyle denilir: "*Sağlı-sollu bahçelerle donanmış, çekici ve güzellikler içindeki yurtları, Sebe' halkına Allah'ın bir lüt-fudur. Rabbinizin size bahşettiği rızıkları yiyin ve ona şükredin. Ne güzel bir şehir ve ne kadar bağışlayıcı bir Rab!*"⁷¹. Kur'ân, verimli ve güzel topraklara sahip olan ülkeye de "Beled-i Tayyibe" adını vermektedir⁷².

Ayrıca birçok âyette bakımlı toprakların bağ ve bahçelerin "cennet" olarak nitelendirildiği⁷³ dikkate alınır, Kur'ân'ın bakımlı, düzenli, yeşil bir çevreye, hatta avcılığa sınır getirerek⁷⁴, doğal hayatı korumaya ne kadar önem verdiği, gâyet açık olarak görülmür.

Burada bir şeye daha dikkat çekmek istiyoruz ki o da şudur: İbrâhimî dînin başkenti olan Mekke'nin güvenli⁷⁵ bir kent oluşunun, gene İbrâhimî dînin "İmân" öğretisiyle yakından bir ilişkisi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü İbrâhimî vahiy geleneğinde imân, insanın tüm korku ve kaoslardan uzaklaşarak kendini güvenlik içinde hissetmesidir. Bu bizzât Hz. İbrâhim'in imân kavramına getirdiği bir boyuttur. Şöyle ki Hz. İbrâhim, putlarına tapmadığı için kendisiyle tartışmaya giren ve putlara karşı gelmekten korkmadığı için de onu hayretle izleyen müşriklere: "Neden korkayım. Putlara tapan mı, yoksa Allah'a inanan mı daha gü-

67. Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1969, s. 236 vd.

68. Buhârî, *Fedâilü'l-Medîne*, 6; Müslim. *Hac*, 462.

69. Bu konuyla ilgili olarak bk. Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1992, I, 34-35.

70. Tirmizî, *Fedâilü'l-Cihâd*, 11; Ibn Mâce, *Cihâd*, 19.

71. *Sebe'*, 34/15.

72. *A'râf*, 7/58).

73. Örneğin *Kehf*, 18/32-33, 35, 39-40; *Sebe'*, 34/15-16; *Nebe'*, 78/16.

74. Bk. *Mâide*, 5/95-96.

75. Emin/Âmin bk. *Tîn*, 95/4; *Âl-i İmrân*, 3/97; *İbrâhim*, 14/35; *Bakara*, 2/126.

ven içindedir?”⁷⁶ cevâbını vermiştir. Burada gâyet açık olan şey şudur: Allah'a îmân etmek sûretiyle önce iç dünyâsında güvenliğe kavuşan Hz. İbrâhim, daha sonra çevre güvenliğini aramıştır ki bu çevre, soyunun yaşadığı Mekkedir. O halde güvenliğin tesisi için bir mekân olarak Mekke'nin dokunulmaz/kutsal/saygıdeğer bir yer kılınması, lâzım-melzûm ilişkisi olup, bununla insanın güvenliği amaçlanmıştır. Çünkü İbrâhimî vahiy gelenğinde genel kural olarak insan saygıdeğer / dokunulmaz (harâm) bir varlıktır. Nitekim Hz. Peygamber bu konuya dikkat çekerek: “Mallarınız, canlarınız; kutsal Mekke gibi, kutsal aylar gibi kutsal ve dokunulmazdır” buyurarak, Mekke'nin dokunulmazlığının arka planını ortaya koymuştur.⁷⁷

Böylece İbrâhimî vahyin temelinde insanın güvenliği ve dokunulmazlığı söz konusu olup, insanın doğuştan sahip olduğu bu değerleri koruyabilmesi ve etkin kılabilmesi, güvenli bir çevreye ihtiyaç göstermektedir. İşte İbrâhimî vahyin doğuş yeri ve aynı zamanda Hz. Muhammed'le kemâle eriştiği yeri olan Mekke'nin güvenli ve dokunulmaz bir kent kılınmasının bizce anlamı budur.

3. ÖZGÜR ve BAĞIMSIZ KENT

Mekke kentinin Kur'an'da bildirilen temel niteliklerinden birisi de özgürlüktür.

Kur'an-ı Kerim'de Mekke'de bulunan Kâbe için “Özgür Ev = el-Beytü'l-Atîk” ifâdesi kullanılmaktadır.⁷⁸ “el-Atîk” sözlükte eski, kıymetli, hür, soylu

ve şerefli anlamlarına gelmektedir.⁷⁹ Bazı müfessirler bu kavramla, Kâbe'nin yeryüzünde kurulan en eski mâbet olduğunun ifâde edildiği⁸⁰, bazıları ise Kâbe'nin şeref ve yüksek itibârının vurgulandığı⁸¹ görüşünde iseler de, bize göre burada “el-Atîk” lafzıyla Kâbe'nin özgürlüğünden bahsedilmektedir. Çünkü Kâbe tarih boyunca zâlimlerin tasallutundan ve saldırısından korunmuş, zorbalarm tecâvüzünden masûn kılınmıştır. Nitekim Taberî (ö. 310/922) de bu kanaattedir⁸²; tarihsel gelişmeler de bu görüşü doğrulamaktadır. Roma, Bizans, İran ve Habeş imparatorları Mekke'yi ele geçirmek istemelerine rağmen, Mekke hiçbir zaman bir yabancı hâkimiyeti altına girmemiştir⁸³. Nitekim Kur'an-ı Kerim de Mekke'nin onu ele geçirmek isteyen zorbalara karşı İlâhî savunmasından bahsetmektedir. Tarihte “Fil Vak'ası” olarak bilinen bu olay, Kur'an'ın sûrelerinden birisine de konu olmuştur⁸⁴. “Fil Vak'ası” özetle şöyledir: Mîlâdî 570 yılında o gün için Habeşliler'in yönetimi altında olan Yemen'in genel vâlisî olan Ebrehe, her yıl Kâbe'yi ziyârete giden Arap hacıları kendi ülkesine çekmek niyetiyle San'a'da “el-Kulleys” adında büyük bir kilise inşâ etti. Arap hacıların iltifât etmemesi sonucu bu niyeti gerçekleştirmeyince, Kâbe'yi yıkmak amacıyla fillerle desteklenen kalabalık bir or-

76.En'âm, 6/80-81.

77.Müslim, Hac, 19.

78.Hacc, 22/29.

79.Ibn Manzûr, Lisânu'l-Arab, Beyrut ts., X, 235; Cevherî, Sıhah, Mısır 1972, IV, 1520; Taberî, a.g.e., XVII, 151.

80.Taberî, a.g.e., XVII, 151; Âlûsî, Rûhu'l-Ma'ânî, Beyrut 1994, X, 218.

81.Âlûsî, a.g.e., X, 218; Râzî, a.g.e., XXIII, 27.

82.Taberî, a.g.e., XVII, 151-152.

83.Muhammed Hamîdullah, İslâm Peygamberi, I, 18-19.

84.Fil Sûresi, 105/1-5.

duyla Mekke'ye hareket etti. Ancak Ebrehe'nin ordusu büyük bir bozguna uğradı, kendisi de San'a'ya dönüşü sırasında öldü⁸⁵. Bu bozgunun, çoğu müfessirler, ilgili âyetlerin lafzî ma'nâlarını dikkate alarak, bir kuş cinsinin gökten taş yağdırması sonucu, kimisi de çiçek veya tifüs gibi salgın bir hastalık sonucu meydana geldiğini ifade etmektedirler⁸⁶. Bizi burada söz konusu olayın nasıl cereyân ettiği değil, sonucu ilgilendirdiğinden, konuyla ilgili detaya girmeyi uygun görmüyoruz. Çünkü biz burada Kâbe ve dolayısıyla Mekke'nin kurulduğu günden beri yabancı hâkimiyetine girmiyerek özgür konumunu muhafaza etmiş olması üzerinde duruyoruz. Bu da hem tarihî kaynakların verileriyle, hem de Kur'ân'ın beyânıyla tescil edilmiştir.

Kur'ân bir taraftan Mekke'nin ve Mekke halkının dış düşmanlara karşı korunmuşluğu ve bağımsızlığını dile getirirken⁸⁷, diğer taraftan kendi halkının özgürlüğünü gündeme getirmek sûretiyle özgürlüğün esas amacının halkın özgürlüğü olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü şehrin özgürlüğünden amaç şehir halkının özgürce yaşamasıdır. Nitekim Kureyş Sûresi'nde bu durum sarâhaten dile

getirilmiştir. Özgürlüğü yok etmek için sergilenen dış tehditler bertaraf edilirken, iç tehditler görmezlikten gelinmez. Hatta insanın kendi ülkesinde kendi halkı tarafından özgürlüğünün kısıtlanması daha da acı bir durumdur. Kanaatimizce Beled Sûresi işte bu konuyu işlemektedir. Şöyle ki bu sûrede Mekke, Hz. Peygamber'in vatanı olarak gündeme getirilmekte ve insanın kendi vatanında özgür olarak (Fekku Rakabeh) ve ekonomik imkânlardan pay alarak (Ît'âmu Miskîn), yani sosyal, ekonomik, politik tutsaklık biçimlerinin tamamından âzâde olarak yaşaması gerektiği ifade edilerek, vahyin temel amacının bu olduğuna, ancak bu sarp yokuşu birçok insanın tırmanamadığına dikkat çekilmekte, Hz. Peygamber'e ve onu izleyenlere yapılan muâmele ve genel olarak Kureyş oligarşisinin zayıf halka karşı sergiledikleri zihinsel ve ekonomik ambargo, çarpıcı bir şekilde ortaya konmaktadır. Hatta "Hâze'l-Beled" ifadesini "tüm insanlık yurdu, yani yer-yüzü" şeklinde anlayan Kur'ân yorumcuları da vardır⁸⁸ ki bu yorum da global yaklaşım açısından kabul edilebilir bir görüştür. Böylece Kur'ân'da Mekke'nin bir yönden "Güvenli Kent", diğer yönden "Özgür/Bağımsız Kent" olarak ifade edilmesi, İslâm vahyinin temel bir ilke için mücadele ettiğini gösterir ki o da bütün kapsamıyla ve biçimiyle özgürlük; özgür şehir, özgür toplum, özgür yaşama ve özgür tapınmadır⁸⁹.

(Devâm edecek)

85.Fil Olayı'yla ilgili olarak bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk.Mustafa es-Saka ve diğerleri, Beyrut 1985, I, 43-61; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, Mısır 1968, XXX, 296-304; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1985, II, 157-162; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdî Mulhız, Suûdî Arabistan 1983, I, 134-142.

86.Bk.Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 286; İbn Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 234-236; İbn Cüzey, *Kitâbü't-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl*, Mısır ts., IV, 430; Muhammed Abduh, *Tefsîru Cüz'-i Amme*, Mısır 1322, s. 158; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, IX, 6102 vd.

87.Bk. Fîl Sûresi.

88.Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul 1996, III, 1270.

89.Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Joseph Chelhod, *Introduction a'al sociologie de Islam*, Paris 1958, s. 73 vd.